

ДА ПЫТАННЯ ПРА БЕЛАРУСКІЯ ГІСТАРЫЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ

Агульнапрызнаным фактам сёння з'яўляецца тое, што мова — не толькі сродак, з дапамогай якога людзі абменьваюцца думкамі і іншай інфармацыяй, але і своеасаблівае «люстэрка» жыцця народа, яго грамадскага і культурнага развіцця, асаблівасцей яго мыслення і псіхікі, маральна-этычных і эстэтычных нормаў і інш. Уласцівасць мовы адлюстроўваць адметнасць культуры яе носьбітаў абумоўлена кумулятыўнай функцыяй мовы, якая заключаецца ў назапашванні і захаванні традыцый, гістарычных здабыткаў, нацыянальнай свядомасці народа. Мову ў яе кумулятыўнай функцыі даследчыкі разглядаюць як механізм, што спрыяе кадзіраванню і трансляцыі культуры. Культура ж — гэта своеасаблівая гістарычная памяць народа, захоўваючы яе, мова забяспечвае такім чынам дыялог пакаленняў у напрамку з мінулага ў будучыню.

Асаблівую цікавасць у гэтым плане ўяўляюць так званыя гістарычныя фразеалагізмы, прымаўкі і прыказкі, якія сваім зместам і лексіка-граматычным складам адлюстроўваюць пэўныя падзеі айчыннай гісторыі і культуры беларусаў або генетычна ўзыходзяць да іх. Менавіта яны стануць аб'ектам апісання ў прапанаваным дакладзе.

Так, цэлая група ўстойлівых выразаў утрымлівае ў сваім складзе ў якасці кампанентаў назвы беларускіх гарадоў і мястэчак (а таксама іх жыхароў) у сувязі з тымі гістарычнымі акалічнасцямі, якія ў іх адбываліся.

А дзе некла? — А ў Альбрэстава. Так казалі для жарту, распавядаючы пра цяжкую дзе-небудзь службу або жыццё. Альбрэстава — фальварак па езуіцкай маёмасці. Паіезуіцкія маёнткі — гэта адабраныя ў казну маёнткі езуіцкага ордэна пасля выдалення яго з межаў Польшчы, а пазней — з Расіі. Адрозніваюць так званыя першыя і другія паезуіцкія маёнткі. Першыя паезуіцкія маёнткі, або фондушавыя, былі перададзены былым польскім урадам у казённую ўласнасць пасля выгнання езуітаў у 60-х гадах XIX стагоддзя; затым яны былі прададзены ў прыватную ўласнасць, прычым замест аднаразовай выплаты пакупной сумы на кожным прададзеным маёнтку пакінуты быў у вядомых памерах доўг, з якога ўладальнік маёнтка абавязваўся выплочваць «на вечныя часы» пэўныя працэнты; сумы, якія паступалі з маёнткаў, былі прызначаны на ўтрыманне тагачасных вучэбных устаноў. У 1838 годзе такіх фальваркаў было 150. Другія паезуіцкія маёнткі ў памеры 31 вызваліліся пры другасным выдаленні з «заходняга краю» езуітаў у 1816–20 гадах, ужо па волі рускага ўрада. У 1822 годзе яны перайшлі ва ўласнасць казны. З даходу, які паступіў ад іх у казну, частка была скіравана на атрыманне вучылішчаў у Віцебску, Полацку, Оршы і Мсціслаўлі, а таксама на ўтрыманне духавенства пры ліквідаваных цэрквах і манастырах ордэна [8]. Увогуле, усе сяляне Беларусі, у тым ліку і паезуіцкія, былі прыгнечаны цяжкімі павіннасцямі, што і пакладзена ў аснову прыведзенага вышэй выразу.

Мсціслаўцы недасекі — так дражнілі мсціслаўскіх жыхароў, выраз нагадвае пра былыя ў Мсціслаўлі войны. *Мсціслаўцы не паміраюць на сваёй лаўцы* — прымаўка, паводле І. І. Насовіча, характарызуе прыроджаных мсціслаўскіх жыхароў — мяшчан, якія не любілі сядзець дома; з мсціслаўскіх мяшчан службай многія дасягнулі высокага сацыяльнага становішча, пэўных чыноў і званняў. У гэтым плане цікавай з’яўляецца і прымаўка *Мсціслаў не аднаго сціснуў*, у якой, згодна з меркаваннем І. І. Насовіча, утрымліваецца ўказанне на князя Мсціслава Храбрага, пра яго якраз і нагадвае горад Мсціслаўль Магілёўскай губерніі, што і спарадзіла грамадскае меркаванне пра характар карэнных мсціслаўскіх жыхароў, з якімі цяжка ўжыцца прышלאму (*Такія ўж недасекі!*) [6, с. 80].

Аднак тут узнікаюць пэўныя пытанні і недакладнасці, паколькі, згодна з сучаснымі крыніцамі, утварэнне тапоніма Мсціслаў ([горада](#) раённага падпарадкавання ў [Магілёўскай вобласці Беларусі](#)) сапраўды звязваюць з імем рэальнай гістарычнай асобы, але не з Мсціславам Храбрым, князем Тмутараканскім, сынам Уладзіміра Святаславіча і, паводле даследаванняў М. Багадзяжа, беларускай князеўны Рагнеды [2], а з Мсціславам Вялікім: летапісны заснавальнік горада, [князь смаленскі Расціслаў Мсціславіч](#), унук [Уладзіміра Манамаха](#), ушанаваў у яго назве памяць пра свайго бацьку [Мсціслава Вялікага](#). У летапісе дата заснавання гэтага горада падаецца пад 1135 годам. Мсціслаў стаў асабістым уладаннем смаленскіх князёў і быў іх другой рэзідэнцыяй, бо з 1180 года гэта ўжо цэнтр удзельнага княства, якое існавала да пачатку XVI стагоддзя ў складзе спачатку Смаленскай дзяржавы, а з сярэдзіны XIV стагоддзя ўваходзіла на правах аўтаноміі ў ВКЛ [7].

Паводле прадмовы да даведніка «Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь» В. П. Лемцюговай, «трэба мець на ўвазе, што гэта адна з назваў гарадоў ранняй феадальнай эпохі (упамінаецца пад 1156 г.), якая сваім з’яўленнем абавязана рэальнай гістарычнай асобе. Каб засведчыць факт валодання князем горадам або сялом, да яго імя дадаваўся старажытны суфікс прыналежнасці -j (-ёт), перад якім пасля губных зычных паяўляўся -л (Мстислав + j — Мстиславль)» [5].

А вось «унутраная форма» фразеалагізма *мсціслаўцы недасекі*, звязаная са шматлікімі ваеннымі дзеяннямі і войнамі, цалкам пацвярджаецца многімі крыніцамі гістарычнай прозы, напрыклад: «з другой паловы XVI стагоддзя [Мсціслаўль] гэта — ваяводскі горад. У 1634 годзе ён атрымлівае магдэбургскае права і герб “Малую пагоню” ў выглядзе рыцарскай рукі з мячом над аблокамі. Мсціслаўскае ваяводства мела свой сцяг лімонна-жоўтага колеру з белай “Пагоняй” у чырвоным полі. <...> Пасля крывавай вайны з Масковіяй 1654–1667 гадоў, калі горад неаднаразова гарэў, разбураўся і пераходзіў з рук у рукі, замак канчаткова заняпаў і горад атрымаў цалкам новае аблічча» [7].

Яскравае пацвярджэнне прыведзенай вышэй унутранай формы гістарычнага выразу знаходзім і ў эсе У. Караткевіча «Дыяментавы горад» пра гісторыю Мсціслаўля, урыўкі з якога прывядзем для ілюстрацыі: «...гараду часамі шанцавала не дужа. З узнікненнем Вялікага Княства Літоўскага ён апынуўся на юры, на памежжы паміж княствам і Смаленскай

зямлёй. І тут ужо ён сербануў ліха спаўна, пераходзячы ад адных князёў да другіх, аж пакуль не апынуўся ў 1359 годзе — стала на пэўны, вядома, час — у складзе Вялікага Княства. <...> А ў XV–XVI стагоддзях зноў точацца войны, палаюць гарады, з-за дынастычнай бязглуздзіцы, з-за ўсобицы і ўладалюбства князёў, каралёў і цароў многімі тысячамі гінулі аршанскія, полацкія, маскоўскія, мсціслаўскія хлопцы. Аратаі, рамеснікі, кніжнікі, майстры. Залатыя чалавечыя рукі! Замест таго, каб ствараць, — яны бяруць меч і забіваюць.

І гэта ў той час, калі адзіны святы і стакрат блаславёны толькі той меч, што ўзняты на абарону роднай страхі, родных муроў, роднага ачага.

На шчасце, Мсціславу ёсць чым ганарыцца і тут. Яму давалося трымаць у руках меч высакароднай і праведнай вайны за айчыну і за самое існаванне роднага племя.

... пакуль што трэба пагаварыць пра асноўныя вехі гісторыі Мсціслава тых часоў. На жаль, гэта будзе пераважна гісторыя войнаў, пажараў, аблог, загібелі многіх і многіх людзей. Было мноства дробных сутычак, былі і больш буйныя сечы.

Трынаццаць год (1654–1667 г.г.) цягнулася вайна між Масковіяй і Рэччу Паспалітай. <...> Горад так і не аправіўся да канца ад разгрому.

Тым больш, што вайна не абмінала яго і пасля.

Паўночная вайна са шведамі прагрукатала навалай таксама праз Мсціслаўскае ваяводства. І Левенгаўп ішоў праз Мсціслаўшчыну, і Пётр І. Напярэдадні бітвы са шведамі 30 жніўня 1708 года ля сяла Добрае (16 кіламетраў ад Мсціслава) горад наведваў Пётр І.

Жыццё ягонае ў XIX стагоддзі можна было б назваць нават дрымотным, каб не дзве акалічнасці. Першая: як і раней, не абыходзілі яго бокам розныя навалы і войны. Другая: рэдка які павятовы горад даў Беларусі і ўсёй Расіі так зайздросна многа славурых і высокародных людзей: вучоных (гісторыкаў, археолагаў, этнографаў, лінгвістаў), мастакоў, пісьменнікаў. <...>.

Не абмінула горад і вайна з Напалеонам 1812 года.

Баграціён ішоў праз Мсціслаў пад Смаленск. Яму ўдалося дзе прарвацца, а дзе і праслізнуць праз французскае войска і злучыцца са сваімі асноўнымі сіламі. Горад занялі французы. Але ён ляжаў на ўзбочыне ад мясцін галоўных бітваў. Калі французская армія адступала, гараджане напалі на французцаў у Зарэччы, пабілі частку, а частку прымусілі бегчы» [3].

Знаю, што ты з Раю; да, як завуць, не знаю — казалі, насміхаючыся з тых, хто незаслужана сябе ўзвялічвае або, не маючы ўласных заслуг, выхваляецца паходжаннем ад знакамітых продкаў. *Рай* — назва сяла Мсціслаўскага ўезда.

Магілёўцы кулажнікі, кулагу на локаць прадаюць, а на палец прыбаўкі даюць — насмешка з ураджэнцаў горада Магілёва і нават Магілёўскай губерніі. Прыказка зафіксавала факт, што магілёўскія мяшчане мелі мянушку «кулажнікі», якую народныя паданні тлумачаць наступным чынам: «у даўніну на кірмашы прадаваўся танны ласунак для беднага люду пад назвай “кулага”. Яна гатавалася з каліны, жытняй мукі і мёду. Уяўляла сабой даволі

густую, цягучую вадкасць, так што бедныя, дробныя базарныя гандляры і ў асабліваці жанчыны-гандляркі прадавалі “кулагу”, акунаючы ў яе голую руку па локаць і здымаючы для пакупніка застаўшаеся на руцэ цеста за пэўную плату. Гэта складала свайго роду меру, і той, хто набываў, звычайна запытваўся: “дай мне на локаць кулагі”. Паколькі гэтым гандлем займаліся толькі бедныя, прытым сталыя базарныя гандляры і гандляркі, адрозніваючыся ад астатніх сваёй сварлівасцю, маласумленнасцю, таму мянушка “кулажнікаў” засталася за ўсімі сварлівымі і маласумленнымі гандлярамі. Зрабілася крыўдным словам. Ужо падчас друкавання “Вопыту апісання Магілёўскай губерніі” пад рэдакцыяй А. Дамбавецкага кулагу не прадавалі, але мянушка за магілёўцамі заставалася і дажыла да сённяшніх дзён» [1]. Адсюль і прымаўка *У безкулагага не пажывішся хахло* ‘у немаёмнага нічога не возьмеш’.

Падаруй на Лупалаве без штаноў бегае — так казалі замест адмовы таму, хто прасіў падарыць што-небудзь каштоўнае. Згодна з І. І. Насовічам, *Падаруй* было прозвішчам аднаго мяшчанскага дома; адзін чалавек з гэтага роду (з такім прозвішчам) быў горкім п’яніцам і ў абарванай да галізны кашулі цягаўся па Лупалаве. *Лупалава* — гэта ўся задняпроўская частка Магілёва: Лупалавам гэта частка названа ад «лупіць» — гэта значыць, здымаць скуру з жывёлы, таму што ў тым рэгіёне большай часткай жылі гарбары [6, с. 129]. У канцы XIX — пачатку XX стст. на тэрыторыі Лупалава знаходзілася 30 гарбарных заводаў.

Воля ваша, а Рыга наша — гістарычная прыказка, якая ўказвае на ўступку польскай крэпасці Волі ў прадмесці Варшавы і на забранне Рыгі (паводле І. І. Насовіча). Ужываецца пры няўступцы чаго-небудзь у спрэчнай справе (параўн. з руск. *Мы ваши, а земля наша*) [6, с. 15]. Я.Ф. Карскі ў сваёй знакамітай працы «Беларусы» таксама ўзгадвае гэту гістарычную прыказку з тлумачэннем «імітацыя сувораўскіх даносаў» [4, с. 410].

У Крычаў на порах гадзіца — так жартоўна казалі пра старую жанчыну. Прыказка згадвае пра тое, што ў Крычаве калісьці быў паравы завод.

Кепска ў Мінску, пане Карэнеўскі (Korzeniewski) — ужывалася ў жартоўным сэнсе, пры няўдачах, пройгрышах у картах або ў судаводстве, а таксама пры атрыманні пакарання; згодна з І. І. Насовічам, прыказка нагадвае штосьці гістарычнае, асабліва паражэнне палякаў у Мінску [60, с. 15].

Кепска каля Віцебска, а ў Воршы яшчэ горшы — казалі насмешліва пра няўдачы ў некалькіх справах або спробах; згодна з І. І. Насовічам, прыказка нагадвае пра гістарычныя ваенныя акалічнасці, якія адбываліся ў гэтых гарадах.

Такім чынам, нават прыведзеныя нешматлікія фразеалагізмы (з уключэннем у іх склад прыказкава-прымаўкавага матэрыялу) наглядна ілюструюць, што ў іх у канцэнтраванай форме ўтрымліваюцца багатыя звесткі пра гісторыю і штодзённую культуру нашых продкаў, а таму аналіз іх семантыкі, генетычнай асновы і ўнутранай формы мае вялікае значэнне для рэканструкцыі той карціны свету, у прасторы якой жылі беларусы ў даўнейшыя часы.

ЛІТАРАТУРА

1. Ageeў, А.Р., Марзалюк, І. А., Пушкін І. А. Магілёўская даўніна ў пытаннях і адказах [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://mogkalendar.besaba.com/doc/monografii/dawnina/830.html>. — Дата доступу: 06.03.2016.
2. Багадзяж, М. Сыны зямлі беларускай [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://coollib.com/b/303647/read#t2>. — Дата доступу: 06.03.2016.
3. Караткевіч, У. С. Дыяментавы горад. Эсэ пра гісторыю і людзей адной зямлі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://coollib.net/b/236034/read>. — Дата доступу: 06.03.2016.
4. Карский, Е. Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 3, кн. 1. Очерки словесности белорусского племени. — Минск, 2007.
5. [Лемцюгова, В. П. Прадмова да даведніка «Назвы населенных пунктаў Рэспублікі Беларусь»](#) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: [http://elib.bsu.by/bitstream/-123456789/16876/1/Назвы насел пунктаў РБ_Брэсцкая вобл.pdf](http://elib.bsu.by/bitstream/-123456789/16876/1/Назвы_насел_пунктаў_РБ_Брэсцкая_вобл.pdf). — Дата доступу: 06.03.2016.
6. Носович, И. И. Сборник белорусских пословиц, составленный И.И. Носовичем. Сб. ОРЯС. Т. 12, № 2. — СПб., 1874.
7. [Трусаў, А.А., Ткачоў, М.А. Старажытны Мсціслаў — сэрца беларускай Смаленшчыны](#) // Старажытны Мсціслаў. — Мінск, 1992 [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://knihi.com/Aleh_Trusau/Starazytny_Mscislau_serca_bielaruskaj_Smalenscyny.html. — Дата доступу: 06.03.2016.
8. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1890–1907 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/-81228 Поиезуитские](http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/-81228_Поиезуитские). — Дата доступа: 05.03.2016.